

REGI MAGYAR IRODALOM ÉS EURÓPAI KÖZKÖLTÉSZET

1. A 16. századi magyar epika

Menéndez Pidal, amikor az európai, közelebbről a germán népek (orális) hősi epikájának ősisége mellett érvel, Tacitusra hivatkozik: már a *Germaniában* van szó arról, hogy a germán népek hősdalai, amellet, hogy szórakoztatják a közösséget, e népek történeti tudatának is hordozói.¹ Nem kétséges a keleti népek ősi hősepikája sem és arról is bőven van tudomásunk, hogy a honfoglaló magyarok is megénekelték hőseiket (esetleg diadalmas vezérek saját győzelmeiket).² Anonymustól Galeottóig számos tanúsága van az orális hősi epika folyamatos virágzásának.

Az sem meglepő, hogy a kialakuló magyar írásbeliségben is jelentős szerepe van a történeti énekeknek. Szembetűnő viszont, hogy e történeti énekek műfaja majdnem kizárólag a közelmúlt, sőt a jelen történeteiről szóló riportszerű beszámoló. Szinte teljesen hiányzik a régmúlt jelentékeny személyiségei köré fonódó mondakörszerűen épülő, egyre terebélyesedő énekes hagyomány. (Akármilyen nézetet fogadunk is el ugyanis az eposzi kezdetek oly sokat vitatott kérdéseiről,³ nyilvánvaló, hogy — csak a történetileg jól nyomonkövethető anyagnál maradvá — milyen hosszú út vezet az oxfordi kézirat Roland-jától Ariosto hőiséig⁴ vagy milyen nagy út képzelhető a *Nibelungenlied* és az *Edda* Siegfried-alakjai mögé és onnan a *Der gehörnte Siegfried* c. népkönyvig.) Nálunk hiányoznak a nemzetközi témák, de nincs hősi epika sem Árpád, sem Botond vagy Lehel, sem Szent István, sem Bátor Opos figurái körül, de még Szent Lászlóról is csak egy éneket ismerünk. Ez sem hősenek, hanem klerikus jellegű kompozíció, félig panegyricus, félig hagiografikus, amely jellegben közelebb áll a 9. századi *Ludwigslied*hez vagy a *Cambridge-i Daloskönyv* *Modus Ottinc*-jához (Nagy Ottó császár dicséretéhez), mint a hősi epikához. Miután — láttuk — Fest Sándor érvelése elég szorosra vonja a Tari Lőrinc körüli költői hagyomány születésének körét és, úgy látszik, itt nem néphagyományról, hanem klerikus költészetről van szó, valóban a Toldi-történet látszik az egyetlen kikövetkeztethetően még élő és nem a közvetlen jelenre vonatkozó epikus ciklusnak, egyben az egyetlennek, amely a krónikán vagy a szó szerint vett történelmi riportázon túlmegy. Semmiképpen sem udvari típusú mű ez sem. A magam részéről egyáltalán nem tudok egyetérteni Vízkelety András-sal, aki „Toldi-regényről” beszél és rokon vonásokat talál „a nyugati udvari regény

¹ Ramón Menéndez PIDAL, *Los godos y la epopeya española. „Chansons de geste” y baladas nórdicas*. Madrid, 1956. 13.

² VÁRJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp., 1982.

³ Csak a példa kedvéért néhány példa a legfontosabb vitakozóktól: Joseph BÉDIER, *Les légendes épiques*. I–IV. Paris, 1908–21. — Ramón Menéndez PIDAL, *La Chanson de Roland et la tradition épique des Francs*. Paris, 1960². — Italo SICILIANO, *Les chansons de geste et l'épopée. Mythe-histoire-poème*. Torino, 1968.

⁴ Pio RAJNA, *Le fonti dell'Orlando furioso*. Firenze, 1900².

protagonistájának" útjával.⁵ Mégis, úgy vélem, egy *chanson de geste*-szerű *pré-courtois*, lényegében a mindenki számára hozzáférhető, populáris, ill. közköltészeti szférába tartozó költemény elemei meglehettek itt.

A hősi epika éppúgy rétegzett műfajlag, mint a történeti énekköltészet és a két-
tő csak felszínesen érintkezik. Megkockáztatnám, hogy a Toldi-történet kivételével csak az utóbbi van jelen a régi magyar költészetben, mégpedig annak kialakulása —
illetőleg írásbeli megjelenése — óta.

Jól látható ennek az énekköltészetnek az írásbeliség-előtti megléte és „átnövése”
az írásbeliség korába: meggyőzőnek tűnik a Thuróczi-krónika Kont István-epizódjában
elveszett ének nyomát látni, Pirnát Antal Szeréminél Hunyadi Lászlóról ill. Dózsa
Györgyről szóló énekciklusokat vél felfedezni,⁶ és Bornemisza Pál egy 1524-ből
származó halotti oratóiójában 14. századi históriás ének nyomára bukkant Borsa Ge-
deon.⁷ Ezek nyilván ugyanolyan, az események közvetlen közelében keletkezett, az
eseményeket híven elbeszélő költői elbeszélések lehettek, mint a *Szabács viadala* (ha
eredeti),⁸ a *Cantio de militibus pulchra*, Az *vitéz Turi György haláláról* szóló ének stb.
Ilyenek persze Tinódi énekei is, azonban ezeket kötetbe szerkesztettségük némikép-
pen a verses krónikákkal is rokonítja.

Ennek az énektípusnak nagy nemzetközi hagyománya van. Legkorábbi általam
ismert példája az ezredforduló körüli évekből származó óangol *Maldoni csata*, de
ilyen a 13. századi, két szerzőtől származó provanszál eposz az albigen kereszt-
hadjáratról, a 14. századi olasz *Cantare della guerra degli otto santi* és némileg ilyen
Guglielmo Pugliese latin költeménye a 11. század utolsó éveiből, a *Gesta Roberti Wis-
cardi*. Irodalmi értékük elég változatos, az albigen eposz pl. remekmű, nagyrésztük
azonban a közköltészet és a klerikus precizitású történeti tudósítás között van. Hor-
váth János és az ő nyomán Varjas Béla mindenesetre valószínűleg elhamarkodottan
utasítják el, érvelés nélküli kategorikus tagadással, a magyar történeti énekek és a
német Zeitungsgesangok, ún. „történelmi népdalok”⁹ közötti kapcsolat feltételezésé-
sét. Varjas ugyan megenged „tipológiai rokonságot”, de úgy véli, „a magyar histó-
riás ének közvetlen kapcsolata ezekkel nem mutatható ki”. A „történelmi népdal”
általánossá vált terminusát joggal utasítja el Ulrich Müller,¹⁰ mondván, hogy ezek-
ben a gyűjteményekben a politikai líra minden fajtája, dalok, beszédek, harci dalok,
dicsérő- és szidalmazó énekek, allegorikus költemények, ismert és ismeretlen szerők
művei egyaránt megtalálhatók. A kifejezés ugyanakkor mégis joggal utal arra, hogy
e költemények jórészt ismétcsak nem az udvari regiszterbe tartoznak, hanem popu-
láris jellegűek, az egész közösség számára hozzáférhetőek, jöllehet a határok felfelé

⁵VÍZKELETY András, *Vitézek, mi lehetett...?* Még erőteljesebben fogalmaz német cikke: *Literatur...* 90: „Die ungarische Literaturgeschichte kennt nur eine Erzählung, die man mit den obigen Beschränkungen als einen Ritterroman bezeichnen kann...”

⁶Szóbeli közlése.

⁷BORSA Gedeon, *Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány.* = ITK 1983. 49. Erre az adatra Szabó Géza hívta fel a figyelmemet. — Úgy tetszik, ez az ének ugyanúgy a Zsigmond elleni nemesi ellenállásból merítette a tárgyát, mint a Kontról szóló. Lehet, hogy e köré a téma köré is énekek csoportja jegecesedhetett ki.

⁸L. pl. HORVÁTH János, *Szabács viadala*. MNY II, 422–33. — IMRE Samu i. m.

⁹HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*. Bp., 1957². 194–5. — VARJAS, i. m. 127.; Fr. Leonard von SOLTAU, *Ein Hundert deutsche historische Volkslieder*. Leipzig, 1836. — R. von. LILIENCRON, *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert*. 1–5. Leipzig, 1865–1869. — Leopold SCHMIDT, *Historische Volkslieder aus Österreich vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Wien, 1971. — August HARTMANN, *Historische Volkslieder und Zeitgedichte vom sechzehnten bis neunzehnten Jahrhundert*. I–III. München, 1907–13.

¹⁰MÜLLER, *Untersuchungen*, 26–28.

itt is nyitottak; ha olyan költők, mint Suchenwirt vagy Beheim viszonya az udvari regiszterhez joggal kérdőjelezhető is meg, semmi esetre sem igaz ez pl. Oswald von Wolkenstein esetében.

A „történelmi népdalok” között mindenesetre szép számmal vannak olyanok, melyek a „tényközlő” magyar történelmi énekek közvetlen rokonai. Pl. a magyar vonatkozású *Des Königs Ladislaus Ermordung* (1457), az ugyancsak magyar érdekű *Ein schön new Lied vom Zug aus Sibenbürgen, wie es jetzt im sturm vor Lippa ergangen ist* (1551),¹¹ *Das Lied von der Schlacht geschehen vor Nawarren mit dem König von Frankreich und gemeiner eidgnoschaft* (1513) vagy Hans Sachs három verse az 1541-es budai eseményekről.¹² És vannak köztük líraibb ihletésűek, amelyek később a kuruc költészetben találják meg magyar rokonaikat.

A magyar históriás ének és a német történelmi népének (*Zeitungs-gesang*) közötti közeli rokonságra Tinódi kapcsán már Pukánszky Béla felhívta a figyelmet.¹³ Kitér az ábrázolási mód és a költői stílus rokonságaira, az énekmondói hagyomány stilisztikai nyomaira, amelyek mind Tinódinál, mind a német énekekben megtalálhatók: közös nyitó- és záróformulák, a közönséget megszólító toposzok, melyek között megtalálhatók a ioculatori és vágáns hagyomány szegénységet panaszoló és kolduló fordulatai is:

Der uns das liet gesungen hat,
armut hat in umbfangen,
sie tut in chrenchen fru und spat
sein peutel ist im swanger
gar selten hat er peraites geld,
das tut im sicher ant.
Jacob Veter all der welt
spiegler ist er genant.¹⁴

Ezt ki szörzé most vajuszik Kassában,
Nevét megtalálják vers folyásában,
Ó beírá ezör hatodfél-százban,
Bánkodik, hogy keves pénz ú taslyába.¹⁵

Pukánszky felhívja a figyelmet a munkamódszer hasonlóságára, a gyorsaságra és aktualitásra való törekvése. A Mohácsról szóló első nyomtatott *Neue Zeitung* már a csata utáni harmadik napon megjelent és Tinódi is néhány nappal Temesvár elvesztése után már kész volt énekével. Mind a magyar históriás énekek, mind a német történelmi énekek orális terjesztésre, nótajelzésekkel készültek — itt Tinódi sajátossága, tanultságának kifejeződése, hogy ő, mint hangsúlyozza is, maga szerezte énekeinek dallamát.

Varjas Béla joggal hangsúlyozza egyrészt az oralitásból az írásbeliségbe való megérkezés újdonságát, az orális hagyomány és az orális befogadás jelenlétét (formuláris stílus, énekvers stb.), másrészt a szerzők tudós és irodalmi ambícióit, amennyiben megvetették a szóbeszédet és hiteles históriákat akartak írni, még a látszatát is kerülni akarva, hogy bármiben is hasonlítanak az orális énekekhez.

¹¹ SCHMIDT, i. m. 9–13. (egy másik: LILIENCRON, I. 492–96), 27–34. = A „történelmi népének” magyar vonatkozásairól l. BLEYER Jakab, *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából*. Bp., 1902. (Kluny. Századok). — Uő., *A magyar vonatkozású német történelmi népének 1551-ig*. Bp., 1897.

¹² LILIENCRON, i. m. III. 92–97, IV. 164–170.

¹³ Béla PUKÁNSZKY, *Sebastian Tinódi und der deutsche Zeitungs-gesang*. Berlin — Leipzig, 1927.

¹⁴ LILIENCRON, i. m. I. 459. — l. BLEYER, *Német történelmi népének*, 25–26.

¹⁵ TINÓDI, *Kapitány György bajviadala*. RMKT III. 314.

Nem követném azonban Varjast abban, hogy ő tudni véli, miben hozott újat a históriás ének az orális költészettel szemben. Szerinte ez az újdonság a tárgyválasztásban van.¹⁶ Visszagondolva arra, miről is vélünk tudni az orális múltból (esetleg Kont, Hunyadi László, Dózsa-énekek), ez az állítás aligha tartható fenn.

A históriás ének másik típusa a krónikaszerű (Nagybányai Mátyás: *História a vitéz Hunyadi János vajdáról*, Göröcsöni Ambrus: *Mátyás király históriája* stb.), melyeknek műfaji rokonsága talán a rimes krónikák 12. századig visszavezethető hagyománya.¹⁷

Az irodalom már vizsgálta a magyar énekszerzők ritka kivételektől (Gergei Albert) eltekintve általános érzéketlenségét valóban megtörtént történet, „lőtt dolog” és fikció szétválasztására.¹⁸ Mintha egyáltalán nem lettek volna tudatában, hogy a század egyik nagy kritikai vitája Európában az eposz, a történelmi költészet és a történetírás viszonya; kölcsönös előnyei, hátrányai és értéksorrendje körül bontakozott ki: a történelem igaz, a költészet hazudik, ugyanakkor a történelem igazsága a partikuláris tényeknél való megragadás, míg a költészet a maga hazugságaival a jellemző, általánosan igaz vonásokat tudja megragadni. A dolog fordítva is működött, Lucanust pl. sokan nem tekintették költőnek, mert túlságosan ragaszkodott a tényekhez. Ezek a reneszánsz gondolatok szinte teljesen érintetlenül hagyták a magyar epikus költészetet, lényegében Zrínyiig.

A magyar históriás ének szigorú történetisége (talán csak a *Szilágyi és Hajmási* látszik kivételnek) ugyanakkor elválasztja a magyar énekeket a délszláv énekhagyománytól. A magyar hősök is tárgyául választó délszláv hagyomány ugyanis meglepően ahistorikus, ugyanazok a (fiktív) történetek aztán a legkülönbözőbb hősök köré is fonódhatnak és hamarosan minden kapcsolatot elveszítenek az ének állítólagos hőseinek történelmi alakjával.¹⁹

Egész más a nemzetközi környezete a históriás ének másik két ágának, a bibliai énekek és főleg az általában széphistóriának nevezett műfajcsoportnak. Ha valahol, hát itt, a regényes történetek között kellene találkoznunk a lovagi irodalom témáival. Elképzelhetetlen is lenne, hogy ha lett volna ennek az irodalomnak magyar hagyománya, teljesen kimaradhatott volna a 16. század magyar epikájából. Hiszen a 16. század — láttuk — a lovagi tematika nagy, végső felvirágzását hozza. A század elején I. Miksa császár még lovagira stilizálja életét és emlékezetének a jövő számára szolgáló könyv-monumentumait,²⁰ és a következő század Cervantes-szel indul. A kettő között nagy költők teszik még próbára a lovagi ideált, az élettől már végképp eltávolodott lovagi mítoszt. De tovább él ez a tematika lesüllyedt kultúrértékként is, a ponyván, Európaszerte, prózai kompilációk, ún. népkönyvek formájában.²¹ A 15–16. században a népkönyv félpopuláris irodalmi műfaj (elsősorban Németországban), amelynek legjobb darabjai, ha a populáris regiszterben is, az irodalom számon tartott értékei közé tartoznak, és csak a későbbi századokban züllik le egyre inkább ponyvává. A német népkönyvvel pedig a magyar irodalomnak szoros volt a kapcsos-

¹⁶ VARJAS, i. m. 127–31.

¹⁷ A rimes krónikákról I. Ernst ERIC METZNER, *Die deutschsprachige chronikalische Geschichtsdichtung im Rahmen der europäischen Entwicklung*. In *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*. 8. *Europäisches Spätmittelalter*. Hrsg. von Willi ERZGRÄBER. Wiesbaden, 1978. 624–43.

¹⁸ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*. In *IK* 1984. 137–49. — VARJAS, i. m.

¹⁹ DÁVID András, *Nagy Lajos költői emléke a délszláv hagyományban*. In *A Hungarológiai Tud. Int. Közl.* 1970. 3. szám. 47–60. — Uő., *Délszláv epikus énekek, magyar történelmi hősök*. Újvidék, 1978.

²⁰ Jan-Dirk MÜLLER, *Gedechtnus. Literatur und Hofgesellschaft um Maximilian I.* München, 1982.

²¹ Hans-Joachim KOPPITZ, *Studien zur Tradierung der weltlichen mittelhochdeutschen Epik um 15. und beginnenden 16. Jahrhundert*. München, 1980. — Robert MANDROU, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles*. La Bibliothèque bleue de Troyes. Paris, 1985.

lata. Thienemann Tivadar kimutatta,²² hogy a magyar széphistóriák a német közeg közvetítésével születtek. Az olasz eredetű, latinból fordított művek között is csak azokkal találkozunk a magyar irodalomban, melyeket előzőleg németre is lefordítottak. Azokat a népkönyveket pedig, amelyek csak a 16. század folyamán jelennek meg a német irodalomban, mint a *Fortunatus* (1509), *Magelone* (1535), *Theagenes und Charikleia* (1559), közvetlenül németből fordították magyarra is.

A lovagi tematikának (beleértve a Karoling-történeteket is) azonban nyoma sincs. Nem veszik át költőink sem a német népkönyvekből, sem máshonnan. (Meg kell jegyeznem, hogy a régi magyar költészet nótajelzései sem engednek elveszett lovagi énekekre következtetni.) Az idegen témák vagy történelmiek vagy — és ezek a tulajdonképpen vett széphistóriák — antikos-humanista ihletésűek. Arulkodó, hogy nem olaszból, még a Boccaccio-történetek sem, hanem latin közvetítéssel.²³ Ezért is indokolatlannak tartom a magyar széphistória mára egész közkeletűvé vált közelítését az olasz énekhagyományhoz. Az olasz hagyomány a 14–15. században kifejezéstett egy szintén félpopuláris–populáris verses elbeszélő műfajt, mely egyaránt hordozójává vált regényes–legendás (az udvari regiszterhez talán közelebb álló), politikai, történeti (krónikás–tudósító jellegű), antik-klasszikus témáknak. Regényes a *Liombardo* vagy a *Bel Gherardino*, vallásos Cicerchia *La Passione* c. éneke, történeti–politikai a *Cantare della Guerra degli otto santi*. Megtalálhatók a lovagi tematika énekei is: *Ultime imprese e morte di Tristano* vagy *Orlando*. Boccaccio nyomán kialakított egyszerű, de hatásos és nagyjövőjű metrumban, az *ottava rimában*, egyszerű, kissé lapos közlésben előadott művek ezek²⁴ — mégis, itt is nyitott az átjárás a magasabb irodalom felé: Pulci *Morgantéja* a *cantarok* (közvetlenül az *Orlando*) ihletésére íródott, voltaképpen nem más, mint egy nagy irodalommal vált *cantar*.

A magyar irodalom nem igazán érintkezik ezekkel az olasz énekekkel: világa sokkal egyszerűbb, témái is csak részben rokonok: elsősorban a legendás–regényes és természetesen a lovagi énekeknek nincs párhuzama nálunk. Kardos Tibor főleg az *Argirus* kapcsán mindenáron megpróbálta közel hozni a magyar széphistóriákhoz ezeket a műveket, elsősorban a *Liombardon* látva az *Argirus* párhuzamát²⁵ (szerintem teljesen alaptalanul) és ez azóta hagyománnyá vált: a kérdéssel foglalkozó irodalmunk rendszeresen felmondja a *cantastoriek* által énekelt olasz költemények (legálább tipológiai) rokonságát a magyar évekkel.²⁶ Kardos, miután közlési hordozóját a magyar műfajt az olaszhoz, magyar szövegében is „bella storia”-król, „bella istoria”-król kezdett beszélni,²⁷ mintegy olasz terminus technicusként használva a szót. A magyar irodalomtörténetekben aztán szórakoztató módon most már toposz-szerűen

²² THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*. ItK 1922. 63–92, 1923. 22–33, 143–56.

²³ A téma gazdag irodalmából: VARJAS, i. m. — VISNOVSZKY Rezső, *Széphistóriáink olasz–latin csoportja*. Bp., 1907. — DÉZSI Lajos, *Verses görög regények és regék a régi magyar irodalomban*. In Csengeri János *Emlékkönyve*. Szeged, 1926. 113–33. — HEINRICH Gusztáv, *Boccaccio élete és művei*. Bp., 1882. 178–239. — BADICS Ferenc, *XVI. századi elbeszélő költészetünk*. In *Irodalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 1898. 3–30. — KEMÉNY István, *Boccaccio XVI. századbeli elbeszélő költészetünkben*. Nagybecskerek, 1884. stb.

²⁴ *Cantari del Trecento*. A cura di Armando BALDUINO. Milano, 1970. — *Fiore di leggende. Cantari antichi*. Ed. Ezio LEVI. Bari, 1914. — *I cantari. Struttura e tradizione*. Atti del Convegno Internazionale di Montreal: 19–20 marzo 1981. A cura di M. Picone e M. Bendinelli PREDELLI. Firenze, 1984. — *Storia della letteratura italiana*. Dir. Emilio CECI e Natalino SAPEGNO. III. *Il Quattrocento e Ariosto*. Milano, 1965. 436–49. (Domenico DE ROBERTIS).

²⁵ KARDOS Tibor, *Az Argirus-széphistória*. Bp., 1967. 23–97.

²⁶ Pl. VARJAS, i. m. 172. — A tipológiai párhuzam annyiban helyes, hogy itt is, ott is populáris jellegű (de az udvariból „lesüllyedt”) epikus költői műfajról van szó.

²⁷ Pl. *Argirus* 28.

jár vissza ez a „bella storia”, „bella istoria” kifejezés, mintegy sugallva a magyar műfaj olasz eredetét. Pedig ilyen olasz terminus nemigen van. Jóllehet a művek címében általában megjelenik a „storia”, „historia” szó, az olasz irodalom ezeket az énekeket *cantaroknak* nevezi. Csak a *Liomb Bruno* néhány már 19. századi kiadásában található a sok *Historia di Liomb Bruno* cím után a *Bellissima istoria di Liomb Bruno* forma, így, felsőfokban.²⁸ A „bella istoria” kifejezést az általam ismert forrásokban csak egyetlen *cantar*, a *Bella istoria dei doi nobili amanti Pirramo e Tisbe* címében találtam,²⁹ és egyszer a *Liomb Bruno* második énekének invokációjában.

A magyar „széphistória” kifejezés, minden valószínűség szerint, onnan jön, ahonnan valóban hatások érték a magyar irodalmat, a német népkönyvekből. Thienemann-nak igaza volt. A német népkönyvekben ugyanis nagyon gyakoriak az ilyen címek: „*Hie nach volget gar ein schöne Histori von dem König Apollini* (1471), *Ein schöne kurtzweilige Geschicht ...* (1645), *Eine schöne kurtzweilige Histori ...* (1533), *Ein gar schöne neue hystori ...* (1499), *Ein schöne History ...* (1550 előtt), *Ein schöne und liebliche History ...* (1539) stb. stb.³⁰

A lovagi tematika tehát, immár a populáris vagy popularizáló regiszterben, bőségesen jelen van az olasz *cantarok*ban éppúgy, mint a német népkönyvekben, teljesen hiányzik a 16. század magyar költészetéből. Szerintem ez azt igazolja, amit már a magyar középkorra nézve is valószínűsíteni lehetett, hogy a magyar hagyományból is hiányzott. Ugyanebbe az irányba mutat az olasz-antik széphistóriák tematikai vizsgálata is. A magyar humanizmus gyors elterjedése ugyanis feltehetően nemcsak Mátyás udvarának saját korában valóban avantgárd modernségével függ össze, hanem azzal is, hogy a középkori magyar irodalomban a populárison kívül csak a klerikus regiszterek fejlődtek ki. A szintén latinos műveltségű humanizmus nálunk valahogy a klerikus regiszter folytatójaként lép fel, mintegy annak helyébe lép, és a reformációval szekularizálódik. Mint Varjas írja: „...az anyanyelvű egyházi-vallásos irodalom a kolostorok falai között hozta legdúsabb hajtásait, különösen a XV. század második felétől a XVI. század első harmadáig. Voltaképpen ez lett a reformáció gyors írásbeli terjesztésének, irodalmi előretörésének egyik döntően fontos, de mindmáig kevésbé méltányolt felkészítője. Hiszen az első reformátorok egész serege, túlnyomó többsége a kolostorukat odahagyó szerzetesekből toborzódott. Ezek pedig képzettségüket, anyanyelvű irodalmi készségüket, gyakorlatukat a kolostorokból vitték magukkal...”³¹

A Varjas által bemutatott szociológiai folyamat irodalmi megfelelője a magyar irodalom felemás, klerikus-humanista fejlődése, ahol hiányzik az udvari-lovagi ellentét. Innen a magyar irodalom latinossága és innen, elsősorban a vágáns költészetből, metrumainak izoríműsége, amely még a populárisabb nyugat-európai formáktól is elválasztja (a *Zeitungsgedichte*től és a *cantarok*tól is).³² Ilyen népnyelvű ríme-

²⁸ LEVI, i. m. 347.

²⁹ Erhard LOMMATZSCH, *Beiträge zur älteren italienischen Volksdichtung. Untersuchungen und Texte.* Berlin, 1950–51. I. 64–26.

³⁰ *Versuch einer Zusammenstellung der deutschen Volksbücher des 15. und 16. Jahrhunderts nebst deren späteren Ausgaben und Literatur.* Hrsg. von Paul HEITZ und Fr. RITTER. Strassburg, 1924. 7–8, 12, 46, 48, 54, 55 stb. L. még 59, 71, 93, 116, 132, 134, 140, 143, 168, 183, 190, 197, 208, 211.

³¹ VARJAS, i. m. 22–23.

³² HORVÁTH Iván, *Történeti rétegek a XVI. századi magyar metrumkincsben.* In ItK 1989. 194–5. — SZIGETI Csaba, *Frons-cauda.* Kézirat. — Mindamellet nyilvánvaló, hogy poétikai értelemben a német népkönyvek prózai elbeszéléseinek semmi köze a magyar széphistóriákhoz, míg az olasz *cantarok*kal rokonítja őket, közvetlen érintkezés és hatás nélkül is, a ioculator-poétika számos, az oralitásból származó formulája, toposza és eljárása.

lést, mint még utalunk rá, csak a spanyol költészet szintén vágáns eredetű *mester de clerecía*-formája ismer.³³

Az olasz-latin csoportba tartozó (tehát a nem történeti vagy bibliai) széphistóriák témái többnyire antikos-regényes elbeszélések, esetleg Boccaccio-novellák — éppen megfelelnek, jóllehet nagyon egyszerűsített, a humanista pretenziók ellenére is popularizáló kivitelben, ennek a klerikus-humanista folytonosságnak.

Az 1573-as bécsi *Ponciánus* — amelyről Varjas helyesen állapítja meg, hogy udvaribb szellemű, mint Heltai fordítása³⁴ (bár az azért túlzás, hogy „megőrizte udvari, lovagi szellemét”, latin népkönyv-változatról van szó) — nos, a bécsi *Ponciánus* egyik epizódja, az *Inclusa*, meglepő lovagi toposzokat tartalmaz: „Messze egy tartományban vala egy nemes vitéz és igen erős, kinek álmába jelenék meg egy királyné asszony igen szép kit oly igen meg szerete és kívána mintha testi szemeivel látná és ugyan tetszik vala neki ha jól esmérné viszontag az királyné asszony igaz olyan álmod láta az vitéz felől kinek igaz vígan tetszik vala ha jól esméré és el végezé az ő szívébe hogy az vitézt meg akarná látni és az ő álmát meg bizonyítani az vitéz meg azon képpen fogadást tön hogy az ő lába addig meg nem nyugodnék míg nem az királyné asszonyt meg keresné fel üle egy lovára és mind el járja kastélyokat és különb különb országbeli városokat míg nem az városba jöve a hol az asszony az toromban vala és kezde ott lakni. Egy napon be mene az vitéz a várba, és nem tudja vala hogy a királyné asszony ott volna az kit keresne, hogy ott az vár piacban mórálna meg látá az asszony hogy az torony ablakából kinéz vala az vitéz és meg esméré az álomból hogy az volna a vitéz fel tekinté történet szerént az vitéz is és meg látá az asszonyt, leg ottan meg esméré hogy az volna az királyné asszony kiről az álmod látta volna, kezde nagy szép éneket a szerelemről és ezen módon egymás szemében nagy gyakorta néznek vala, és az vitéz minden nap el járja vala az várat nézi vala hogy honnat juthatna az királyné asszonyhoz és vele szólhatna...”³⁵ Az ismeretlenül támadt, és mégis mégoly személyes távoli szerelem, a trubadúr Jaufré Rudel *vidaját* idéző motívum után hogyan zajlik le a szerelmesek első, gyengéd találkozása? „Bemene az után az királyné asszonyhoz, és nagy tisztességgel köszöne neki és hogy látta volna űtet az asszony el csodálkozék és monda: mi módon jöttél te ide hozzám jelesül hogy csak én magam vagyok. Monda az vitéz az te nagy szerelmed tötte ezt hogy én ide egy likat csináltattam és arról jöttem te hozzád. Azért veled akarok hálnom, mert te vagy az kiről álmod láttam. Monda az asszony ne legyen az, hogy az én királyom alatt ilyen nagy bünt tennék, monda az vitéz ha énnekem nem engedsz által űtlek ezennel az én törömmel, és meg öllek. Az asszony hogy ezt hallá kételen lőn vele hálni és engede neki, mely dolog meg levén az vitéz dolgára mené...”³⁶

Ilyen az udvari-lovagi szellem... Kétségtelen, hogy a némileg ordenaré, mindenesetre más műfaji konvencióból származó befejezés valamelyest űti a valóban a lovagi irodalom szellemére emlékeztető kezdetet, de mégis: az elbeszélés kezdete talán a 16. századi, Balassi előtti magyar epika leginkább az udvari szerelem konvencióira utaló részlete. Ennél közelebb majd csak a *Magelone*-népkönyv németből való fordítása jut a 17. században. A bécsi *Ponciánus* nem is vált a magyar hagyomány szerves részévé, nem úgy, mint Heltai fordítása, melyben ezeknek az udvari finomkodásoknak

³³ Ill. létezik egy olasz verses krónika is (szintén klerikus műfaj!) monorímes négysoros, alexandrinusokból álló strófákban 1368-ból (Buccio di RANALLO, *Cronaca aquilana*), l. *Cantari del Trecento* 257. 19. jegyzet.

³⁴ VARJAS, i. m. 88.

³⁵ *Ponciánus históriája*. Bécs, 1573. Kiadja HEINRICH Gusztáv. Bp., 1898. 162–3. (A helyesírást némileg modernizáltam. Z. F.)

³⁶ I. m. 164.

nyoma sincs: „Az asszony... nappal pedig az ablakon kinéz vala az utcára az városban, és az ablakban ülven, ott varrogat vala. Jöve pedig az király udvarába egy széptermetű jeles vitéz, szolgálatot keresvén. És mikoron az torony mellett elmenne szolgálival, meglátá ötet a királynéasszony és meggerjede az ő szüve szeretettel az vitézhöz: és kehenteni kezdte az ablakban. Az vitéz hallván az kehentést, feltekénte az ablakra és látá ott a királynéasszonyt. És felette igen csudálkozék az ő szépségén, és az ő szüve gerjedni kezdte szeretettel ő hozzája. És süvegét vetvén, és térdet hajtván néki, elméne onnét... Az királynéasszony pedig csak nem hal vala meg érette. De semmiképpen szömbe nem férének egymással. Egyszer tehát, hogy ott jár vala az ablak alatt, az királyné asszony az bal csöcsét megmutatá néki, és egy cédulácskát vete néki az ablakból... És az hopmester bebúvék az toronyba az királynéasszonyhoz. És ott erősen ölegeték egymást és játszadozának egymással.”³⁷ Valóban, a bécsi szöveg nem is jelent meg még egyszer, ellentétben a sokszor kiadott Heltaival, amelynek „könnyed eleganciáját” (!) Nemeskürty István még ma is a „csetlő-botló” bécsi szöveg elé teszi.³⁸ Heltai „polgári szelleméről” valóban joggal beszélhetünk szemben a bécsi szöveg helyenként udvaribb reminiszcenciáival.³⁹

2. A lírai költészet

Az utóbbi években Horváth Iván részletesen vizsgálta a Balassi előtti lírai hagyományt, feltűnik-e valahol az udvari tematika.⁴⁰ Vizsgálata, számomra teljesen meggyőzően, negatív eredménnyel zárult. Úgy érzem, a körülötte kibontakozó, éveken át tartó vita sem hozott új fényt.⁴¹ Az egyetlen egyáltalán számbajöhető új adat a Kőszeghy Péter által meggyőző érveléssel bemutatott, már tárgyalt két sor a *Nagyenyedi Kódex* csíziójából. Végül is azonban, úgy tetszik, ez a két sor nem változtatja meg döntően eddigi képünket. Ellene mond ennek, mint már említettem, egyrészt a vallásos szöveggörnyezet, másrészt mindaz, amit a kor irodalmáról és az írásbeliség helyzetéről tudunk: ezekben az időkben sem az epikában, sem máshol a lírában, sem a magánemberi viszonylatokban nem találjuk az udvari szerelemfelfogás nyomait és számításba kell venni azt is, hogy ez a fajta költészet csak az írásbeliség viszonyai között képzelhető el; a trubadúrokban nemcsak az volt az érdekes újítás, hogy tisztelték a nőt, hanem az is, hogy költői mesterségükre rendkívül büszke, poétikailag és retorikailag igen tudatos, népnyelven író, sőt, dialektusok fölött álló irodalmi nyelvet alkotó költők voltak. Költészetüket az arisztokratikus, a társadalom elitjére jellemző ideológia és ugyancsak arisztokratikus, a kultúrahordozó rétegek elitjére jellemző művészi formakultúra jellemezte. Nos, ezen adatok együttese valahogy nem valószínűsíthető a *Nagyenyedi Kódex* csíziója körül.

Horváth Iván nem tartja elképzelhetetlennek, ha nem is hisz benne, hogy bár saját emlékezettel belátható előzményeihez képest Balassi joggal tartja magát az udvari típusú szerelmi költészet és egyáltalán az arisztokratikus jellegű költészet megteremtőjének, mégis tekintettel a „folytonosság képtelen hiányára” a magyar költészetben, (...) létezhettek magyar nyelven is a trubadúrdalokra emlékeztető szórványok, melyeknek emlékét az eleve fejetlen udvari élet hanyatlása, a török és a reformáció

³⁷ HELTAI Gáspár, *Ponciánus császár históriája*. Nemeskürty István gondozásában és tanulmányával. Bp., 1978. 98–100.

³⁸ NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése*. Bp., 1963. 41.

³⁹ VARJAS, i. m. 228.

⁴⁰ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp., 1982. 227–62.

⁴¹ PIRNÁT, Balassi — KŐSZEGHY, i. m.

elsöpörte”.⁴² Ebben a tekintetben én sokkal radikálisabb vagyok: úgy tűnik, mindaz, amit a kor társadalmáról, az udvari szokások Zsigmond utáni igen lassú terjedéséről, valamint irodalmi és nyelvi emlékeinkről, a magyar nyelvű írásbeliség igen lassú terjedéséről tudunk, azt valószínűsíti, hogy ilyen dalok nemigen lehettek. Ezt valószínűsíti a nemzetközi környezet vizsgálata és a magyar adatok ezekkel való összehasonlítása is.

Középkori hagyomány híján az épp hogy útjára eredő magyar írásbeliségben az udvari kultúra és az európai 16. században is alapvető arisztokratikus szerelemfelfogás recepciója csak a reneszánsz platonizmus befogadása útján elképzelhető (amelyről tudjuk, hogy Petrarca és Dante révén genetikai kapcsolatban van a középkori trubadúr-félével). A körülmények a 16. századra értek be (mint láttuk, ekkorra datálhatók az első ikonográfiailag is érdekes bajvívások a királyi udvarban és az első magyar párviadal) — és az udvari jellegű magyar költészet meg is született, Balassi Bálint költészetében, mint erről ő maga számol be, nem kevés tudatossággal, a *Szép magyar komédia* előszavában (amely egyébként, mint az első és egyben egyetlen magyar pásztortjáték, önmagában is az immár reneszánsz jellegű udvari irodalom úttörő tette).⁴³

A magyar lírában — láttuk már — a középkori latin, liturgikus és vágáns hagyomány érvényesül, mind a versszerkezetben, mind a metrikában. Mondhatnánk: az udvari szerelem költészetének meglétét a magyar vers jellege és évszázados hagyománya önmagában tagadja. És nemcsak az izo-szabályról van szó. A középkori költészet (udvari és klerikus egyaránt) mellérendelt, egymástól többé-kevésbé független versszakok hosszú sora. Mégis, a késői liturgikus és vágáns költészet formái, metrikai változatossága ellenére, az udvari költészet, a *grand chant courtois* alakította ki a költői kompozíció bonyolultabb és összetettebb formáit, ahol a költők már nem strófákat komponálnak, hanem verseket. A szonett a trubadúrok szicíliai tanítványainál alakult ki (feltehetően a trubadúr *canço* túlfinomult strófaeképleteinek egyike kelt önálló életre) és a *sestina*t az a nagy trubadúr, Arnaut Daniel találta fel, akit Dante „az anyanyelv legjobb kovácsának” (*il miglior fabbro del parlar materno*) nevezett és akinek tiszteletére a *Purgatórium* találkozásukat megörökítő tercináit provanszál nyelven szólnak. Ez az a formai hagyomány és költői iskolázottság, amelyet a magyar költészet nélkülözőtt kialakulása idején, a 16–17. században és amelynek hiánya bizonyos tekintetben máig érezhető. A kínzó kérdés, hogy miért nem írtak a régi magyar költők szonettet és hogy miért nem írtak udvari jellegű szerelmes verset, összefügg, ugyanazon érem két oldala: Balassi géniusza jelentős formai újításai ellenére is csak az új tartalmat tudta megteremteni.

Ellentétben a trubadúr-költéssel, vágáns versek és himnuszok bőségesen voltak. A belőlük tanult metrumok meglehetősen egyszerűek, és nélkülözik a trubadúrok formai kifinomultságát és virtuozitását.

A régi magyar költészet számos jellemző vonása megmagyarázható a vágáns- és himnusz-költészet formai hatásával. Egyszerű izomorf és monorímű versszakok, parallelizmusok, amelyek jellegüknél fogva nem hierarchikusan építkeznek, hanem mellérendelők: fejlődés vagy belső feszültségek játéka helyett mindig rövid, egymástól független egységek sorozata. Talán ez a formai hagyomány, az ismétléseknek ez a technikája is okozza, hogy a manierizmus és a barokk Európa szerte egyre komplexebbnek, egyre bonyolultabbnak érzett világa nem találja meg nálunk az adekvát költői formákat: a magyar költészetben nemigen vannak jelen a kor lírájának, a petrarkista hagyománynak jellemző antitézisei, paradox megfogalmazásai,

⁴² HORVÁTH Iván, i. m. 259–60.

⁴³ HORVÁTH Iván, i. m. 262.

oxymoronjai. A Balassi utáni kor legnagyobb költőjénél, Rimaynál például a hideg és meleg, megfagyás és égés jólismert petrarkista ellentéte így veszt el minden feszültségét azáltal, hogy egymástól messze, különböző sorokba kerülnek:

Sok rend nagy kárával,
s némelly halálával
tűzében nagy kínra fült,
Tülem elrémültél,
nagy távul kerőltél,
szíved ellenem meghült.
(Szólítván nevemen...)

Antitézis helyett a „figura etymologica”-t használja („napról napra veszten vész”), amely logikailag épp ellentétes hatású: minden stíljáték ellenére nem kontrasztív, hanem repetitív.⁴⁴ Ez a jelenség magyarázza talán a közölés kiemelt fontosságát is a régi magyar versben.

Nem véletlen, hogy Balassi nagy formai újítása, a Balassi-strófa, erős filozófiai és teológiai implikációi ellenére is⁴⁵ strófaépítő és nem versépítő jellegű. Gazdag belső rímeivel annál erőteljesebben parallelisztikus. Jellemző rímképlete és belső bontása, amely teológiai jelentését hordozza, a viktorinus szekvenciából származik, tehát nem udvari, hanem liturgikus jellegű (bár populáris és udvari kapcsolatai egyaránt vannak, Balassi valószínűleg inkább a klerikus regiszterekből ismerhette).

Ugyanaz az összefüggés, ami a klerikus-humanista folytonosság és a magyar reneszánsz irodalom formai és műfaji sajátosságai között általában fönnáll, a költészetben is jelentős. A kor magyar lírájának a klerikus regisztereken kívül a másik nagy inspirációs forrása a nemzetközi humanista latin költészet. Érdekes módon poétikai szempontból, minden különbségük ellenére, a két hatás ugyanabba az irányba mutat. A humanista elégia és epigramma, óda és panegyricus bár általában nem strofikus formában, ugyanolyan laza szerkezetű, mint a középkori líra. A klasszikusok imitációja révén saját poétikát alakított ki, mely tudatosan különbözött a kor népnyelvű költészetétől. A nemzetközi latin humanizmus hatása is egyik oka lehet, hogy a kor magyar költői (és olvasói) elhanyagolták a modern népnyelvű irodalmakat, melyeknek egész Európában épp a humanista latinnal vívott szabadságharcban kellett kiharcolniuk a léthez való jogukat. Fontos és jellemző tény, hogy a pásztorjátékon kívül Balassi költészetének ismert forrásai szinte mind neolatin költők, humanista petrarkisták vagy protestáns humanisták. A latin humanizmus nagyon gyors és mély elterjedése a magyar irodalomban (az udvari regiszter hiánya és a középkori magyar irodalom egyoldalú klerikus jellege révén) végül is megelőzte a magyar nyelvű reneszánsz irodalom feltűnését.

A humanista latin és a vágáns hagyomány konvergál az akrosztichon kiterjedt használatában: ez pedig a versszakok számának, és így a vers hosszúságának teljesen üres és szerves szabályozása. Csak egy versről tudok, ahol az (allegorikusan használt) akrosztichonnak jelentése van és új információt hordoz: a *Ferendum et sperandum* (1604), melyet némi valószínűséggel tulajdonítanak Illésházy Istvánnak.

Nyéki Vörös Mátyás sokat dicsért barokk képeinek gazdagsága sem kárpótol egészen költeményének, a *Tintinnabulum*nak laza középkori szerkezeteket és műfajokat felvonultató hosszúságáért: prédikációk, exemplumok végtelen sorozata. Pedig tárgya, a Végső dolgok, a manierista meditáció nagy témája. Hiába azonban a gazdag

⁴⁴ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Rimay és a kortárs európai költészet*. In ItK 1982. 62.

⁴⁵ HORVÁTH Iván, i. m. I. fejezet.

képek: a versből teljesen hiányzik a kor vallásos költészetének nagy találánya, a személyesség. A himnusz-struktúra csak hangsúlyozza a költői attitűd teljes, középkorias objektivitását. Nem elemzi az ember viszonyát, *saját* viszonyát a végső dolgokhoz, csak prédikál és figyelmeztet. A zsúfolt képek ellenére sem vízionárius, hiányzik az a személyes jelenlét, amely jelentőséggel ruházná fel prédikációit és maximáit: hosszúsággal pótolja az intenzitás hiányát. A zsoltárparafrázis ill. fordítás, amely annyira népszerű volt a kor Magyarországon, végül is, éppúgy képes felmutatni a személyes vallásosságot mint, gyakrabban, elleplezni annak hiányát — költőnként változó mértékben. Nyéki Vörös Mátyás középkorias poétikájának jó példája *certamenje*, Test és Lélek párbeszéde: a középkor kedvelt költői vitatémája is.

A kor magyar költészetének domináns műfaja a közösségi, templomi ének. Ez, és a zsoltárparafrázis szól a kor európai vallásos magas költészetének személyes istenkeresése, égető misztikája helyett. Balassival és iskolájával ugyan megjelenik az udvari jellegű költészet, roppant hatása is van — nyomon követve ennek hagyományát, befogadásának módját, érdekes, és némi megfontolásokra alkalmat adó jelenségekkel találkozunk.

Ha költőnek azokat tekintjük, akiknek legalább két verse az utókorra maradt, akkor Balassi a 16. század egyetlen olyan költője, akinek egyetlenegy (kétségtelen hiteles) verse sem jelent meg a század folyamán, szerelmi költészeté később sem. (A Zrínyi-könyvtár katalógusa Fajtalan énekeknek nevezte a kéziratot.) Istenes énekei csak lassan találták meg az utat az énekeskönyvekhez — az egyházak is tudomásul vették közköltészet és arisztokratikus regiszter ellentétét. Csak a 17. század elejétől veszik fel verseit az egyházi énekeskönyvek.⁴⁶ Balassi szintén első volt a magyar irodalomban, aki komponált verskötetet állított össze — ez azonban csak terv maradt, hasonlóan tanítványa, Rimay kötetéhez: még e kötetek tervei is csak komplikált és eredeti filológiai hipotézisekkel rekonstruálhatók.⁴⁷ Pedig Rimay, úgy tűnik, teljesen elhagyta saját szerelmi költészetét és egy prózából és versekből álló meditációs jellegű kötetet állított össze, túlnyomóan vallásos és morális jellegű szövegekből, de ez is túl merésznek tűnt ahhoz, hogy ebben a formában megjelentethető legyen a kor Magyarországon.

És itt nem kizárólag a nyomtatásban való megjelenés ténye az érdekes. A kor spanyol költői közül alig egy néhánynak jelent meg verskötete életében, és van, akinek csak évszázadok múlva. Góngora kötete pl. halála után jelent meg, igaz hogy még abban az évben, az ő esetében számos kéziratot is ismerünk. A költők legnagyobb része azonban efemer publikációkban, kis, összehajtott lapokból álló füzetekben (max. 4 lap, tehát 8–32 oldal), az ún. *pliegos sueltos* formájában jutott el az olvasókhoz.⁴⁸ Camões „maga kezével írott könyvét”, melynek *Parnaso de Luis de Camões* volt a címe, ellopták. Lírai életműve ezután nemcsak hogy soha nem jelent meg életében nyomtatásban, hanem az utókor máig sem bizonyos a *corpus* terjedelmében. Az első gyűjtemény halála után 15 évvel jelent meg és az újabb és újabb kiadók hajlamuk és kritikai szigoruk szerint bővítik vagy szűkítik (gyakran jelentős mértékben) az életművet.⁴⁹ De nem törekedtek mindenáron publikálásra az angol költők sem. A kor

⁴⁶ HORVÁTH Iván, i. m. 200–206.

⁴⁷ HORVÁTH Iván, i. m. 11–112. — KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. In MTA I. Oszt. Közl. 1957. 288–95. — ZEMPLÉNYI i. m. — ÁCS Pál, *Rimay János korai versciklusai*. In ITK 1989. 306–11.

⁴⁸ Antonio RODRÍGUEZ-MONINO, *Construcción crítica y realidad histórica en la poesía española de los siglos XVI y XVII*. Madrid, 1968.

⁴⁹ Maria de LURDES SARAIVA, *Introdução aos Sonetos de Camões*. Mira-Sintra, 1975. 10–18. — Leodegário de AZEVEDO FILHO, *Introdução à lírica de Camões*. Lisboa, 1990.

udvari költészetéhez hozzátartozott az előkelő és művelt körökhöz, asztaltársaságokhoz, *coterie*-khez való tartozás. A kéziratokat ezekben körözték és ezeknek a véleménye volt a fontos. A publikálással, a szöveg stabilizálásával már nem is nagyon illett törődni. John Donne-nak életében csak 7 verse jelent meg nyomtatásban.⁵⁰

A különbség a magyar költőkkel nem ez, hanem az, hogy az angol és spanyol költők részei voltak egy irodalmi életnek, műveiket befogadták és azok az utókor számára is többé-kevésbé megnyugtatóan hagyományozódtak (Camões némiképpen kivétel). A magyar költőket körülvevő irodalmi közeg sokkal lazább volt, bár természetesen nem mondhatjuk, hogy nem létezett — Zrínyinek pl. volt egy példánya Balassiból. Mégis, ez a laza irodalmi közeg azt jelenti, hogy még Balassi és Rimay életműve sem hagyományozódott normálisan. Balassi köré egy egyre nagyobb és egyre tágabb életmű, egyre bizonytalanabb és átfogóbb szöveghagyomány kezdett épülni, ami életművének fokozódó későbbi popularizálódását jelentette, felolvadását a 17. század félpopuláris nemesi dalköltészetében.⁵¹ Rimay életműve nemcsak Balassiéval keveredett nehezen kibogozható módon, de Madách Gáspáréval is, még komplikáltabban.⁵² Ugyanakkor egyáltalán nem ismerjük tanítványaikat, Balassi akadémiajának egykori tagjait (nevüket is csak olykor), életműveiket rekonstruálni nem tudjuk, legfeljebb a Madách-kódex bizonyos darabjainak attribulásánál lesz gyanús, hogy egy-egy kétségtelenül e körbe tartozó darab vagy sorozat talán sem Madáchnak, sem Rimaynak nem tudajdonítható.⁵³

3. A magyar irodalom populáris jellege

A magyar irodalom európai rokonsága a 16. században tehát egyértelműen populáris. A német irodalom az egyetlen nagy nyugati irodalom, amelynek számottevő hatását ki lehet mutatni, és itt sem azok az írók hatottak, akiket talán a legjelentősebbnek lehet nevezni, nem Hans Sachs drámái, Brandt, Fischart vagy Hutten,⁵⁴ hanem a Zeitungsgesangok, a történelmi népelemek és a népkönyvek, de soha sem azok, amelyek artúri vagy akár Karoling lovagi tematikát dolgoznak fel. A szintén egyik ciklusba sem tartozó tárgyú, de mégis udvari szellemű *Szép Magelón*a csak a 17. században jelenik meg nálunk, már Zrínyi halála után (1676).

A történelmi ének egy, a 15. század magyar történelmének több udvarában, így V. Lászlónál és korábban Cilleinél is megfordult költője, Michael Beheim (aki jelen volt 1456-ban a nádorfehérvári várban, amikor Cilleit megölték és ezt erősen Hunyadi-ellenes élel el is mondja)⁵⁵ számos magyar tárgyú versében szereplő magyar nevek világosan mutatják, hogy ez a költő mennyire orális közegben mozgott a magyar társadalomban: a magyar neveknek egyáltalán nincs valamennyire is normális ortográfia.

⁵⁰ ARTHUR F. MAROTTI, *John Donne, Coterie Poet*. Madison, Wis. 1986. — TED LARRY PEBWORTH, *John Donne, Coterie Poetry and the Text as Performance*. In *Studies in English Literature 1500–1900*. 1989. 61–75.

⁵¹ SZIGETI Csaba, *Appendix Balassiana*. In *ItK* 1985. 675–687. — A 17. századi nemesi énekköltészet közköltészeti jellegéről I. STOLL Béla alapvető tanulmányát: *Közösségi költészet — népköltészet. Megjegyzések a 18. századi kéziratok szerelmi lírához*. In *ItK* 1958. 170–76. — Külön szót érdemel és nyilván viszonyaink archaikusságára utal a kéziratosság elhúzódó, döntő szerepe a magyar irodalmi nyilvánosságban.

⁵² ZEMPLÉNYI, i. m. — SZIGETI Csaba, *A Rimay-vershagyomány a XVII. században*. In *ItK* 1982. 614–19.

⁵³ BÓTA László, *A Madách-Rimay kódex szerelmes versei*. *ItK* 1967. 1–24. — ZEMPLÉNYI, i. m. 609–10. — BITSKEY István, *Pöngését koboznak...* In *A régi magyar vers*. Szerk.: KOMLOVSZKI Tibor. Bp., 1979. 225–34.

⁵⁴ THIENEMANN, A XVI. & XVII. századi irodalmunk..., 156.

⁵⁵ BLEYER, Beheim, 74.

fiája, csak ahogy egy német költő hallomás útján elkaphatja idegenes hangzásukat: Hunadienusch (Hunyadi János), Arasdiertsch (Orros György), Patristven (Báthori István). Más magyar vonatkozású népekeneknél ugyanez a jelenség figyelhető meg.

Varjas Bélával ellentétben nem hiszem, hogy a históriás ének a 16. században az anyanyelvű irodalom legfelsőbb szintje, majd fokozatosan alászáll a ponyváig.⁵⁶ Szerintem inkább populáris vagy félpopuláris réteg, amely főleg majd fokozatosan kiépül a magas irodalom szintje. A megjelenő eposz lép a helyére, már természetesen nem a populáris irodalom szintjén – az eposz, amely mindenhol Európában megjelenik, mint a közelmúlt és a jelenkor történelmi eseményeinek adekvát magas irodalmi kifejezése.⁵⁷ Nyugat-Európában a lovagi mesés *roman*zot szorítja háttérbe, nálunk a históriás éneket. Balassi, Rímá, Zrínyi azonban magányos jelenségek, akiknek befogadására a magyar irodalom csak fokozatosan készül fel. A Balassi-hagyomány későbbi popularizálódása ezt mutatja, annak az udvari elemekkel gazdagodó félpopuláris énekkincsnek a kialakulása, amely a teljesen populáris, a magas irodalommal szemben is álló gyűlekezeti énekkel⁵⁸ és a szintén populáris, a líraiabb jellegű német történelmi népekenekkel rokon kuruc költészettel együtt a magyar költészet legdöntőbb vonulata a 18. századig.

A populáris jelleg természetesen nem jelent feltétlenül alacsonyabb esztétikai értéket. A popularizáló olasz *cantar* ihleti Pulcit; a német templomi énekből emelkedik ki Paul Gerhardt. A magyar széphistória is adott a világnak legalább egy igazi remekművet, Gergei Albert *Ágrírú*sát, melynek eluzív és valószínűleg nem is létező mintáját talán jobb lenne abbahagynunk keresni.

A magyar irodalom döntően közköltészeti kora, közköltészet és magas költészet együttélése tovább tart, mint Nyugat-Európában. Peter Burke minden bizonnyal jól látja, hogy „mint a lengyelek, a magyar arisztokraták és nemesek is a 18. században vonultak ki a népi kultúrából. Ekkor kezdték Richardsont és Rousseau-t olvasni, ekkor szorította ki a modern német és itáliai zene a dudásokat, akik a 17. században a nemesi házaknál még nagy megbecsülésnek örvendtek.”⁵⁹

4. Végkövetkeztetések. A féloldalas fejlődés

Amikor a magyar irodalom udvari hagyományait vizsgáltuk, ez két dolog vizsgálatát jelentette: az udvari kultúrára jellemző ideológiák megjelenését egyrészt, az e tartalmakat hordozó speciális műfaji konvenciók, költői formák meglétét másfelől. A vizsgálat eredménye mindkét irányban negatív. A régi magyar irodalom Balassi előtt egyiket sem ismeri, és a Balassi megjelenésével beállott változás is csak viszonylagos, a költő befogadásának, recepciójának említett problémái miatt.

A középkorban az udvari-lovagi hagyomány a magyar irodalomban nem mutatható ki. A hiány oka szerintem nem az adatok és a művek pusztulása és ez a pusztulás egyébként is valószínűleg csekélyebb mértékű, mint gondolnánk. „Kéziratok soha sem égnek el” – mondja Bulgakov. A német középkori epika területén Dora Kurz vizsgálatai szerint 120 ismert udvari eposzból 84 (56%) teljesen, 19 (22%) töredékesen, 9 (11%) későbbi átdolgozásban megvan és csak 9 (11%) veszett el teljesen.

⁵⁶ VARJAS, 247–8.

⁵⁷ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Krise im Wunderland*.

⁵⁸ H. HUBERT Gabriella, *Gyűlekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?* In ItK 1989. 298–305. – Uő., *A XVI. századi protestáns népének mint műfaj*. Egyetemi doktori értekezés. Szeged, 1982. Kézirat. – KLANICZAY Tibor, *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*. In *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Bp., 1961. 160–66.

⁵⁹ Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkor Európában*. Ford. BÉRCZES Tibor. Bp., 1991. 324.

A kb. 150 13. századi vagy a 14. század első felében írt középfelnémet novellából 11 (7%) van meg töredékesen és kb. ugyanennyi veszett el.⁶⁰ Az első trubadúr, Guilhem de Peitieu mindössze 11 versére a következő generáció költői rendszeresen hivatkoznak, feltehetően itt sem kell túl nagy veszteséggel számolni.⁶¹ Sextus Amarcus a 11. század közepén elmeséli egy dalnok fellépését egy gazdag prelátus lakomáján és a négy említett énekből három megvan a *Cambridge-i Daloskönyvben*, és könnyen lehet, hogy a negyedik hiányát is csak a kódexből hiányzó lapok magyarázzák.⁶² Az analógiák ugyan gyakran csálnak, de talán nem ezért nem ismerünk középkori magyar udvari irodalmat.

Minden jel arra mutat, hogy ez a hagyomány irodalmunkból hiányzott. A szókincs-vizsgálatokból látható, hogy a terület alapvető szó- és fogalomkincse a magyarban nem volt, esetleg ma sincs meg. A nyugat-európai irodalmakkal összehasonlítva a régi magyar irodalom műfaji rendszerét, ez az egy terület hiányzik nálunk, a többinek nyomai mind megvannak. Ugyanez az eredmény, ha kiterjesztjük vizsgálatainkat a magyar írásbeliség megjelenése utáni időre, a 16. századra. A magyar széphistóriák magukhoz hasonlítják és verses történeté formálják át a humanista latin és — latin közvetítéssel — az olasz novellákat, a német népkönyveket, sőt, az antik eposzt és a humanista latin drámát is, lovagi elbeszélést azonban egyet sem találunk: szerintem azért, mert ennek a típusú elbeszélésnek nem volt hagyománya Magyarországon.

Ennek okát pedig kereshetjük a magyar társadalomfejlődés sajátosságaiban, a lovagi intézmény és a magyar feudalizmus csökevényes meglétében: a lovagság Magyarországon harcmódor és kedvelt sport, de nem életideál és irodalom. Kereshetjük a magyar nyelv irodalmi használatának megkésett jelentkezésében, a magyar írásbeliség nagyon elkészt kialakulásában is. Az udvari irodalom mindenütt az európai anyanyelvű irodalmiság első nagy iskolája: ez az irodalom tanult, poétikailag tudatos, anyanyelvű és szekuláris. A magyar irodalomban ez az arisztokratikus regiszterbe tartozó szekuláris jellegű anyanyelviség nem létezik: irodalmi hagyományunk, ha anyanyelvű, populáris jellegű, egészen Balassiig, mögötte pedig a liturgikus, krónika és vágáns irodalom latin hagyománya van. A régi magyar költészetből az orális hősköltészet irodalmi lecsapódásai mellett azok a műfajok mutathatók ki, amelyek a liturgikus és a vágáns regiszterre mennek vissza. Említettem már: ez a latinos orientáció okozza, hogy a latin humanizmus könnyen és gyorsan meghódítja az országot.

A magyarországi írásbeliség évszázadokig kizárólag latin volt. Később is, humanista írástudóink megszokták, hogy a komoly emberhez méltó könyvek latinul vannak. Ezért van, hogy a tudományos, teológiai stb. művek, amelyeket Európában olvastak, megérkeztek hozzánk, a népnyelvűek nem. Bár fantasztikus, de így van: diákok tömegei tanultak az évszázadok folyamán idegen egyetemeken, anélkül, hogy különösebben felfigyeltek volna a nem-latinnyelvű nyugat-európai irodalomra. Du Bellayt idézték, de csak mint latin költőt. Még Balassi ismert forrásai is (a pásztortjáték kivételével) jobbra latin költők. Az egyetlen Zrínyi magányos kivételével elmondhatjuk, a nyugat-európai népnyelvű irodalom magyarországi recepciója teljesen elmaradt: nemcsak a lovagi irodalomé, Dantéé éppúgy, mint Shakespeare-é, Montaigne-é éppúgy, mint Cervantesé, Villoné éppúgy, mint Racine-é vagy Lope de Vegáé. Az első olyan korszak, amikor a nyugat-európai kortárs irodalmat olvasni és befogadni kezdték Magyarországon, a 18. század vége volt és bizony, antikváriumainkban még fel-feltűnik egy-egy Fénelon vagy Young azokból az időkbeli — latinul.

⁶⁰Dora KURZ, *Verluste auf dem Gebiet der mittelhochdeutschen höfischen Erzähldichtungen*. Phil. diss. Tübingen, 1950. Kézirat, idézi KOPFITZ, i. m. 27.

⁶¹ZEMPLÉNYI Ferenc, *A korai trubadúrköltészet kérdései és Guilhem de Peiteu „új dala”*.

⁶²Id. Peter DRONKE, *The Medieval Lyric*. London, 1968. 28.

Az elutasítás nemcsak irodalmi volt. Krónikáinkban is megfigyelhető az idegenek, elsősorban a németek és olaszok iránti ellenszenv.⁶³ Az idegen királlyal szemben megmutakozó ellenszenv is gyakran az idegen szokások megjelenése elleni tiltakozással függött össze. Ugyanez lehetett az oka a világi és már csak császári teendői miatt is európai méretekben gondolkodó Zsigmond saját korára visszamenő makacs magyarországi rossz sajtójának is, amelyet csak az utóbbi időben kezdett oldani a modern történetírás (Mályusz, Engel), de ami még mindig kísért.⁶⁴

Az idegen szokások elleni tiltakozás, egyenes arányban behatolásukkal, új erőre kap a 18. században, Apor Péter a „náj módi” elleni dühétől Gvadányin át a 18–19. századi magyar vígjátékig, ahol a mulatság el nem múló forrása, sőt a morális gúny és felháborodás volt a nyugatias pipiskedés, piperkőcség, a nyugati viseletek majmolása, még Szigligeti Edének az 1860-as évekből származó *A bajusz* c. vígjátékában is, ahol a drámai konfliktus ismét az: feláldozhatja-e egy Koltai a bajuszát és bújhat-e idegen ruhákba osztrák felesége (a családot jellemző módon Thurmdreisnitz-nek hívják) kedvéért vagy ez már sok: inkább legyen felesége magyar asszony az ő családi kastélyában. A két világ kizárja egymást.

Klaniczay Gábor szellemes megfigyelése szerint „míg az udvariasság elméletei, pontos mibenléte iránt nem mutatkozott nagyszabású érdeklődés a 16–17. század Magyarországon, a humanista-sztoikus udvarellenesség értelmiségi tanai — jellemző módon — meglepő gyorsasággal eljutottak és meg is fogantak a nem udvari udvariság magyar kritikusainak a körében. Az udvarellenesség ellen-reformációs jellegű nézőpont legkiemelkedőbb képviselőjének, Guevarának két magyar fordítója is akadt a 17. század elején. S bár a kor költőitől, íróitól, katolikus és protestáns prédikátoraitól nem lehet néhány évszázados távlatból elvitatni, hogy jogosan pellengéreztek ki a kalandor külföldiektől, ellenszenves törtetőktől, 'férges erkölcsű moslék emberektől', 'sok trágár, borbolond, csapza, nyalka, rusnyabeszédű ocsmány dolgot cselekedő fajtalankodóktól, bordélyosodóktól' hemzsegő csenevész magyarországi udvaroscskákat, s hogy jogosan idegenkedtek a Habsburgok bécsi és prágai udvarától — talán elmondható az is, hogy miközben korszerű elméleti, morális és vallási hivatkozásokkal legyintgettek vagy öklöt ráztak az udvari kultúra irányába, az tulajdonképpen Magyarországon — európai mércével mérve — még meg sem született.”⁶⁵

A magyar kultúra Szent Istvánnal csatlakozott a Nyugathoz, nyugatos stílust, gondolatformákat vett fel. „A 'nyugatias' szerkezetek mindenütt megvannak, csak éppen valamilyen mértékben deformáltak; hol csonkák (mint például a városok), hol aránytalanul túlbujánzóak (mint éppen a nemesség)” — írja Szűcs Jenő, felhíva a figyelmet épp a kifejtett hűbériség, az írásbeliség és a lovagi kultúra hiányainak összefüggéseire is: „Végso fokon a hóbéri udvarok és a lovagi milió hiányából következik az is, hogy a magyar nyelv a Nyugathoz képest vagy három évszázados késéssel merészkedett az írásbeliségbe; a hűbériség teljesebb formáival együtt kiesett a magyar történelemből egy szerves és autochton lovagi kultúra lehetősége is.”⁶⁶

⁶³ Konrad SCHÜNEMANN, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*. Berlin — Leipzig, 1923. 123. — Az idegengyűlölet kialakulását a 13. század az Aranybulla körüli nemesi mozgalmában látja, irodalmi nyomait Anonymustól Kézaiig követi KRISTÓ Gyula, *Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon*. In *ItK* 1990. 425–43.

⁶⁴ Pl. DÜMMERTH Dezső, *A két Hunyadi*. Bp., 1985. 9–25.

⁶⁵ KLANICZAY Gábor, *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata*. In *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987. 49.

⁶⁶ Szűcs Jenő, *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Bp., 1983. 63, 62.